

جایگاه مساجد به عنوان فضای شهری ایرانی – اسلامی

دکتر ابوذر خسروی^۱، حسین امیرعضدی^۲

چکیده

فضاهای شهری همواره به عنوان قلب تپنده شهر یادشده است که این جایگاه و ارزش بی بدیل فضاهای شهری را می رساند. امروزه تلاش شهرسازی بر ایجاد و گسترش فضاهای شهری چند بعدی مناسب با محیط و فرهنگ زندگی افراد در راستای ارتقا رفاه عمومی می باشد. از بعد از ورود اسلام به ایران مسجد به عنوان نماد مذهبی – سیاسی علاوه بر نقش عبادتگاهی به ایفای نقش در زندگی اجتماعی مردم پرداخته است. پژوهش حاضر به بررسی ویژگی های مسجد و مقایسه آن با ویژگی های مورد نظر فضای شهری در شهرسازی می پردازد. یافته های پژوهش نشان می دهد که مسجد در فرهنگ ایرانی – اسلامی علاوه بر داشتن ویژگی های یک فضای شهری به عنوان یک فضای تاثیرگذار و پیوند دهنده اجتماعی، قابلیت ایجاد تشکیلات اجتماعی و جامعه مدنی را در خود دارد؛ بطوری که حس تعلق و حس مکانی که در استفاده کنندگان از این مکان به وجود می آید و همگامی این حس با فضای روحانی و عبادتگاهی مسجد، یک کل روانی به هم پیوسته را ایجاد می کند که حتی بالاتر از دیگر فضاهای شهری مشابه می باشد. این پژوهش از نوع مروری – ترویجی بوده است و از اسناد و منابع کتابخانه ای تاریخی و مذهبی مرتبط با موضوع استفاده گردیده است.

کلمات کلیدی: مسجد، فضای شهری، ایرانی، اسلامی، معماری، شهرسازی

^۱ عضو هیئت علمی دانشگاه سلمان فارسی کازرون (استادیار گروه مهندسی شهرسازی)
^۲ دانشجو کارشناسی ارشد برنامه ریزی شهری دانشگاه یزد (hossein.kazeroon@gmail.com)

عنصر مسجد در سیستم فضای شهری اسلامی دارای نقش های عبادی، نظامی، فرهنگی، آموزشی، تبلیغاتی، اجتماعی، سیاسی، و غیره بوده است. و در شهرهای اسلامی کارکرد مساجد جزء جدا ناپذیر کارکرد شهرها بوده است. مسجد امروزی نیز باید سهم خود را علاوه بر نیایشگاه بودن، به مثابه یک اندام شهر امروزی ادا کند و در حیات گسترده شهر به مثابه یکی از برجسته ترین اندام های مدنیت شهری روشن سازد. (اعظمی، رضوی نژاد و رضایی مقدم، ۱۳۹۳: ۱۲۱ و ۱۲۲) «عقاید مربوط به جمع»، «خالق مربوط به جمع»، «احکام مربوط به جمع»، «عقل شهرسازی»، «تجارب تاریخی شهرهای قلمرو اسلامی» و «اندیشه های فکری غیرمسلمانان»، عناصری هستند که نظام پژوهش شهرسازی را میتوانند بسازند و اینها از عناصر نظام معرفت دینی استخراج میشوند. (افراد و امین زاده، ۱۳۹۶: ۷) عنصر برجسته سازنده فضای شهری هویت طبیعی محیط فیزیکی طبیعت است و اولین بستری است که محیط ممنوع در آن شکل میگیرد، استفاده از شرایط طبیعی محیط مصنوع، در کنار ارتقای ارداکی و زیبایی شناختی فضای شهری، باعث ایجاد محیطی سالم به لحاظ اکولوژیکی و جذابیت فضایی میشود. (صبری و مشارزاده مهرابی، ۱۳۸۵) با توجه به این که عامل غالب شهر سازی اسلامی دین اسلام است بنابر این تمام شاخص ها و عناصر زندگی اجتماعی و کالبدی بر اساس آن نظام هویت می یابند. (ایازی، ۱۳۸۷: ۱۰۲) طرح شهر اسلامی که در محدوده سنت است را به وضوح میتوان حاصل تلاشهای خلاقانه و هنر افرادی که دست اندر کار در معماری مستمر است دانست. (Burckhardt, 2009: 191) فضای شهری از دهه ی ۶۰ قرن بیستم با نظریه فرهنگ گراها، جزئی از ساخت شهر شد. این فضا کلیتی پیوسته و دارای بدنه محصور بود و فعالیت های شهری در آن استقرار مییابد. این فضا به عنوان جزئی از اندام زنده شهری با شرایط اجتماعی و اقتصادی مرتبط دیده شد و دارای محیط اجتماعی ای که روابط مردم در آن بود شد. (باقری بهشتی، ۱۳۸۴: ۸۵) هویت نهایی فضا حاصل هویت های عملکردی، کالبدی، محیطی، فرهنگی و معنایی ست که هر فضایی با هر مقداری دارای هویت است. بنابر این تفکیک فضای شهری ایران از فضای شهری سایر تمدن ها با توجه به ویژگی های هویتی آن ممکن است. فضا به جز کالبد و ویژگی های کالبدی دارای معنا است و این معنا است که در خاطره جمعی جامعه نقش مینماید. برای هر فضا در مقطع زمانی گوناگون میتوان عملکردهایی تعریف کرد که با توجه به مجموعه ای مختلف هویت فضاهای شهری ایرانی (هویت کالبدی، هویت معنایی، و هویت عملکردی) امکان پذیر می گردد. (نقی زاده، ۱۳۸۶: ۱۰۵) هر شی یا هر موضوع و مفهومی دارای هویت یا نیازمند به آن است (هویت باعث تفاوت آن با سایر اشیا و موضوعات و مفاهیم است). هویت از دو بعد باطنی و ظاهری یا مادی و معنوی بهم وابسته که ویژگی هر کدام بر روی دیگری اثر میگذارد تشکیل شده است. (تقوایی، ۱۳۹۱: ۷۱) راب کریر درباره ی تعریف مفهوم و فضای شهری چنین می گوید: «اگر بخواهیم مفهوم فضای شهری را بدون تحمیل معیارهای زیباشناختی روشن کنیم، ناگزیریم فضاهای بین ساختمان ها را در شهرها و دیگر مکان ها، فضای شهری قلمداد کنیم. این فضا از نظر هندسی با نمادهای گوناگون محصور می شود. فقط وضوح ویژگی های هندسی و کیفیت های زیباشناختی آن است که به ما اجازه می دهد، آگاهانه فضای باز بیرونی را فضای شهری تلقی کنیم. فضای باز بیرونی به منظور تحرک در هوای آزاد و با تقسیمات عمومی، نیمه عمومی و خصوصی تعریف می شود» (Krier, 1979: 15) در شمار زیادی از تحقیقات اواسط قرن بیستم در مورد نظریه های جبری میتوان به این نتیجه رسید که برخی عوامل اجتماعی و روانی نسبت به ویژگی های کالبدی عوامل مؤثر تری هستند و از تحقیقات دیگر به این نتیجه میرسیم که کیفیت و ویژگی های محیط کالبدی میتواند پاسخگوی توقعات و نیازهای مردم نیز باشند. (فلاح، ۱۳۸۶: ۳۶) در تمدن اسلامی شهر با مسجد به عنوان محل و فصل تمام امور مالی و معنوی شروع می شود و رشد می کند و به حیات خود ادامه می دهد. (اعتضادی، ۱۳۷۷: ۸) علیزاده و همکاران (۱۳۹۲)، در پژوهش خود تحت عنوان عوامل شکل دهنده شهرهای اسلامی تاریخی مسلمانان، معتقدند که ساختار شهر اسلامی بیشتر وابسته به مکان است و نظم طبیعت اصول طراحی آن است که به عنوان بستر اولیه فرم دهی و اعتقاد فرهنگی مذهبی و اصول اجتماعی مورد کنکاش قرار گرفته است. (علیزاده و حبیبی، ۱۳۹۰: ۷۶ و ۷۵) توجه به تفاوت هایی که در طراحی مسجدها در دوره اخیر وجود دارد به ذهن میرسد که تمرکز بر طرح کالبد مسجدها بتواند سنجش حس مکان و نقش طرح های مختلف کالبدی بر حس مردم نسبت به مسجد را تأمین نماید. (فلاح، ۱۳۸۶: ۳۷)

روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش، توصیفی-تاریخی تحلیلی است که بر بنیاد بررسی های متون تاریخی و مطالعات کتابخانه ای است.

پیشینه تاریخی مسجد در ایران

بناهای مذهبی به عنوان از مهم ترین فضاهای شهری در جهت رفع نیاز به عملکردهای مذهبی، اجتماعی، سیاسی و گاه فرهنگی در سطح شهر در مکانی مناسب ساخته می شدند. مسجد به عنوان محلی برای عبادت، سجود و ارتباط با خداوند از قداست و عظمت خاصی در فرهنگ اسلامی برخوردار است. (جعفریان ثمرین، قهری، نوذری اسبمرز و حاتمی مرزوق، ۱۳۹۲: ۳) با ظهور اسلام مسجد به عنوان پایگاه برای این دین احداث شد. مرکزیت در شهر در این دوره به عهده مسجد بود و تمامی حرکات جهت ها و گسترش شهر با توجه به استقرار مسجد در شهر صورت می گرفت. با توجه به روایت از لحاظ عملکردی می توان مسجد را به سه دسته زیر تقسیم کرد:

۱- مسجد جامع: این مسجد برای برگزاری نماز جمعه بوده و در حکومت اسلامی به دلیل ایراد خطبه در ابتدا و پس از نماز جمعه

نقش سیاسی پررنگ تری نسبت به مساجد محلی ایفا می کند. مکان یابی این مساجد نسبت به دو مورد بعد بسیار خالص تر و حائز اهمیت است. این مساجد باید نسبت به بازار و محلات مسکونی دارای ارتباط باشد.

۲- مسجد محلی: این مساجد در دسترس ترین مساجد در جامعه اسلامی بوده و در هر محدود و ساختار شهری قابل قراگیری می باشد.

۳- مساجد بازار: چنین مساجدی در کنار محل کسب و کار مردان، در بازار یا دیگر مکانهای تجاری قرار دارد و کسبه هنگام نماز به آنجا مراجعه می کنند. (عطایی همدانی، حمزه نژاد، & نقره کار، ۱۳۹۰: ۱۵)

تغییرات سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و مذهبی را در بسیاری از کشورهای کهن در اواسط قرن هفتم میلادی با ظهور اسلام منجر شد که کمتر از نیم قرن فرهنگ اسلامی از غرب تا اسپانیا و از شرق تا هند گسترش پیدا کرد. (کیانی، ۱۳۶۴: ۲۰۶) شهر اسلامی دارای چند کارکرد اساسی بود که باتوجه به همین کارکرد ها فضاهای خودش را به وجود آورد و به آن ها نظم میبخشد. یکی از این کارکرد ها کارکرد دینی بود که در فضای مسجد جامع و سایر مساجد شهر به چشم میخورد. (فکوهی، ۱۳۸۳: ۷۵) ساخت مساجد در ایران بعد از ساسانیان آغاز شد. سه قرن اولیه حکومت اسلامی در ایران، مساجد به شیوه ای ساده و به پیروی از معماری ساسانی ساخته می شد. اولین نمونه های معماری اسلامی در ایران در خراسان ساخته شد؛ در این شیوه نقشه عمومی بناهای آن از مساجد صدر اسلام اقتباس شدت مساجد بصورت شبستانی» یا «چهل ستونی» ساخته شده اند (ذکرگو، ۱۳۸۰: ۱۲۴) مسجد به خاطر موقعیت و جایگاهش جز اولین بناهای طراحی شده شهر اسلامی است. (بابانیا، ۱۳۷۷: ۵۵) با پذیرش اسلام از سوی ایرانیانی که زیر ستم بودند تحولاتی نیز در ساختمان ها ایجاد شد: با الگو گرفتن از باور های اسلامی ساختمان ها «مردم وار» تر شدند. (پیرنیا، ۱۳۸۳: ۵) نقشه مساجد نیز تفاوت عمده ی این دو دوره را نشان می دهد. در ایران اسلامی با مساجد یک ایوانی، سه و چهار ایوانی، شبستانی و ترکیب گنبد خانه با ایوان اصلی رو به رو هستیم (شریف زاده، ابوذر و تهرانی مقدم، ۱۳۸۰: ۴۱) مسجد و مراکز مذهبی دیگر در بافت های سنتی به عنوان یک کاربری مهم با عملکرد های متنوع و مختلف در شکل دهی به فضاها و سلسله مراتب شهری نقش داشته اند. (حقیقت نائینی، ۱۳۷۸: ۸۵) برای راحتی و دسترسی تمام مردم به مسجد در شهر هایی که روند بزرگ شدن را طی میکردند بر تعداد مسجد ها افزوده میشد. مساجد در شهر ها به چند دسته زیر تقسیم میشدند:

مسجد جامع، مساجد متوسط، مساجد کوچکی که برای عبادت ایجاد شده بودند و مساجد مذهبی-آموزشی. (سلطانزاده، ۱۳۶۷: ۴۵)مسجد جامع معمولاً در مرکز جغرافیایی بود و به عنوان اصلی ترین عنصر نقطه‌ی عطف و جاذب مردم بود(مشهدی زاده دهقانی، ۱۳۸۳: ۲۸۱)وجود مسجد جامع در مرکز شهر نوعی نماد گرایی بود به گونه ای که شهر اسلامی بتواند تا مقدار زیادی بر اساس میزان پاکی و ناپاکی دست اندرکاران آنها تقسیم شود. مقدس ترین نقطه، طبعاً نقطه مرکزی و محل قرار گرفتن مسجد بود(فکوهی، ۱۳۸۳: ۷۵) در کتاب شار تا شهر دکتر حبیبی آمده است که در شهر اسلامی، دارالحکمه و کهنذر، بازار، مسجدها و مدرسه همگی تجسمی از نظام حکومت، اجتماعات مذهبی، و اصناف هستند. مرمت شهری از ارکان پویایی شهر، متداوم است. مردم خود در صورت نیاز این امر را انجام میدهند. (حبیبی، ۱۳۸۷: ۱۴۱) علی رغم تفاوت های مختلفی که میان شهر های سنتی مسلمانان وجود دارد دو عامل بافت و ساخت شهر از نقاط مشترک ویژگی های کالبدی فضایی شهر های اسلامی را میتوان به حساب آورد که این دو عامل دارای پیچیدگی ظاهری و درونی شهر های اسلامی است(Ben-Hamouche,2009: 35-22)

مسجد در آثار اسلامی

واژه جامع از اسم فاعل جمع و به معنای پیوستن اجزا به یکدیگر و گردآوردن است (بن احمد، ۱۳۶۷: ۲۳۹)برگزاری نماز جمعه باعث جامعیت دادن به مسجد جامع است به گونه ای که به آن مسجد جمعه نیز میگفتند. جامع، نقشی عمومی با حالت نمادین و تبلیغی بود که مسجدهای عادی این ویژگی را نداشتند. در گذشته ساخت مسجد جامع تنها با اجازه و تصویب خلیفه بود طوری که احداث جامع بصره و کوفه با اجازه خلیفه دوم بود. (دینوری، ۱۳۸۳: ۱۵۱) حتی در قرن های بعد برای هر شهر بزرگ یک مسجد جامع اجازه ساخت داشت که نشان دهنده ی مقام و منزلت مسجد جامع بود. پیشینه مسجد جامع به زمان حیات پیامبر برمیگردد اما بنیان و ترویج آن به طور رسمی به زمان خلیفه دوم برمیگردد که به آن مسجد اعظم می گفتند (اسحاق، ۱۳۷۵: ۱۷۶) طوری که برگزاری نماز جماعت و نماز مستحبی در آن از حج و عمره برتر میدانستند. (السیوطی، ۱۳۹۰: ۱۷۹) در زمان امام علی(ع) به مساجد کوفه و بصره مسجد جامع میگفتند(شیخ صدوق، ۱۳۸: ۵۹۳) در روایتی نیز آمده که اعتکاف در مسجد جامع فقط شایسته می باشد. (النوری الطبرسی، ۱۳۶۶: ۵۶۲) در نام گذاری مسجد جامع ها به خاطر پیروی از آموزه های اخلاقی و دوری از خودنمایی بانیان جامع حداقل در ظاهر چندان عنایتی به نام گذاری رسمی برای این مساجد نداشتند و مسجد جامع ها بیشتر به نام شهر ها خوانده می شدند، مانند جامع بصره، کوفه، اصفهان که معمولاً با نظارت خلیفه یا نمایان وی اداره می شد. (ابن جوزی، ۱۳۷۱: ۳۸۳)با نگاهی به تاریخ تمدن اسلامی پی میبریم که مساجد در طول تاریخ، از تحول و پویایی خاص در کالبد و محتوا برخوردار بوده اند. این امر ریشه در حس پرستش موجود در فطرت آدمی و حس زیبا دوستی او داشته است. (پایگاه تخصصی مسجد)

عوامل تأثیر گذار بر کیفیت محیط

متخصصان این زمینه برخی اصول حاکم بر شهرهای اسلامی را دادگستری و پرمایگی از ابولوقود^۳ (Abu-Lughod, 1987:153) یگانگی از بورکهارت^۴ (Burckhardt, 2009:203) و سازش پذیری (Kazerooni, 2009) می دانند.

دیوید کانتر^۵ صاحب نظر در زمینه کیفیت محیط، مدلی را برای مؤلفه های سازنده کیفیت محیط مطرح کرد که به مدل مکان شهرت دارد. در این مدل وی معتقد است: "محیط شهری به مثابه یک مکان متشکل از سه بعد درهم تنیده کالبد، فعالیت و تصورات است." "ساوت ورث^۶ نیز دوازده معیار کلی را به عنوان عوامل اصلی مؤثر در کیفیت محیط شهری مطرح کرده است.

سایت PPS.org^۷ که یک موسسه تخصصی برای طراحی و احیای فضاهای عمومی شهری است، معیارهای زیر را برای افزایش کیفیت محیط های شهری عنوان کرده است. بر اساس مطالعه ای که موسسه PPS در خصوص بیش از ۱۰۰۰ فضای عمومی شهری در کشورهای مختلف جهان انجام داده است، مطالعه کنندگان به این نتیجه رسیدند که چهار عامل اساسی در سنجش مطلوبیت کیفی وضعیت فضاهای عمومی شهری از اهمیت بیشتری برخوردارند که این عوامل عبارت اند از:

۱- دسترسی و به هم پیوستگی^۸

۲- آسایش و منظر^۹

۳- استفاده ها و فعالیت ها^{۱۰}

۴- اجتماع پذیری^{۱۱} (پایگاه تخصصی مسجد)

در کل میان ویژگی های کالبدی مساجد مانند شکل و اندازه عناصر، روابط فضایی و چیدمان و بافت و علاقه به مسجد رابطه ی معناداری وجود دارد. هر چند اختلاف بین عناصر کمتر باشد حس و تعلق استفاده کنندگان به آن مکان بیشتر میشود. از میان این سه عامل (نشانه ها، طرح معماری، فعالیت ها)، میان "نشانه ها" و "طرح معماری و همچنین میان نشانه ها و فعالیت ها" همبستگی معناداری وجود دارد که نشان دهنده ارتباط "نشانه ها" و "طرح معماری از نظر مردم است. (فلاح، ۱۳۸۶: ۳۸) یکی از مؤلفه های کیفیت محیط ایجاد حس مکان در ناظر و استفاده کننده است اگر این حس را با مفاهیمی چون خوانایی، معناداری و جهت داری در محیط در بیامیزیم در میابیم که مساجد نقش مؤثری در این زمینه داشته اند. (پایگاه تخصصی مسجد)

عوامل کالبدی تأثیر گذار بر حس مکان

متوسط ویژگی های کالبدی مجموع مساجد رابطه ای معنادار وجود دارد. این رابطه بین "بافت و تزئینات" حداکثر و بعد از آن به ترتیب میان "شکل و اندازه عناصر" و "روابط فضایی" با احساس تعلق به مسجد، وجود دارد. همچنین رابطه ای معنادار میان "ویژگی های کالبدی" با "رضایت مندی از مسجد" وجود دارد. میان فعالیت ها با ویژگی های کالبدی رابطه و همبستگی معناداری وجود دارد. میان ویژگی های کالبدی و فعالیت های همبستگی معناداری وجود دارد که نشان دهنده رابطه بین ویژگی های کالبدی و فعالیت ها است. (فلاح، ۱۳۸۶: ۳۹)

ویژگی های کالبدی به واسطه ایجاد نشانه ها و تصاویر ذهنی، رضایتمندی افراد برحس مکان و تعلق آنها به مسجد اثر می گذارند. مساجد با ایجاد نشانه های آشنا و فراهم کردن فعالیت های خاص هویت را به وجود می آورند، موجب تقویت و افزایش حس مکان در نمازگزاران می شوند. (فلاح، ۱۳۸۶: ۴۰) «مسجد» میان عناصر شهر همیشه جایگاه ویژه تری داشته است؛ از این رو همیشه در دل آبادی جا گرفته است و چون در ابتدا بزرگ ترین ساختمان آبادی بود نیازی به داشت نشان ویژه نداشت و خود باعث جلب توجه هر عابری میشد. به این صورت مساجد در شهرها یگانه می شدند و محله ها در راستای مسجد گسترش پیدا میکردند طوری که محلات از همانجا شروع می شدند و مساجد پایان می گرفتند. (پایگاه تخصصی مسجد)

³ Janet L. Abu-Lughod

⁴ Burckhardt

⁵ David Counter

⁶ South Worth

⁷ Projects for Public Spaces

⁸ Access & Linkage

⁹ Comfort & Image

⁸ Uses & Activities

⁹ Sociability

¹⁰ Fritz Steele

تلقی به مکان بالا تر از حس مکان است یعنی فراتر از آگاهی از استقرار در یک مکان است که به منظور بهره مندی و تداوم حضور انسان در مکان نقش تعیین کننده ای می یابد. این حس باعث میشود فرد فرد با مکان پیوند داشته باشد و خود را جزئی از مکان بداند. فریتز استیل^{۱۳} حس مکان را این گونه شرح می دهد.

۱- رابطه انسان و مکان تعاملی است، یعنی مردم چیزهای مثبت با منفی را به محیط می دهند و سپس از آن می گیرند. بنابراین چگونگی فعالیت های مردم در کیفیت تأثیر محیط بر آنها اثرگذار است.

۲- تصور مکان نه فقط کالبدی، بلکه روانی با تعاملی است و حس مکان به عنوان یک تجربه از ترکیب یک مکان - رفتار و آن چه انسان به آن می دهد، به وجود می آید، به بیان دیگر برخی از چیزهایی که انسان در مکان ایجاد می کند، بدون او و مستقل از او به وجود نمی آیند.

۳- برخی از فضاها آن چنان روح مکان قوی دارند که بر انسان های مختلف تأثیرات مشابه می گذارند (Steele, 1981) به این ترتیب مکان ها در افراد مختلف حس های متفاوتی ایجاد می کنند و نقش شخصیت و تجارب گذشته افراد نیز در دریافت این حس مؤثر است. بررسی روابط بین ویژگی های کالبدی، روابط اجتماعی و معنایی می تواند مطالعه حس مکان را انجام پذیر کند. چگونگی ارتباط و تجربه های قبلی نیز در حس مردم نسبت به مسجد اهمیت دارد. متغیرهای مداخله گر که از طریق ویژگی های کالبدی پشتیبانی می شوند، فعالیت ها، معانی و چگونگی رابطه با مسجد هستند. (فلاح، ۱۳۸۶: ۴۱) با توجه به تعریف نماد و بررسی مساجد در شهر های اسلامی به این نتیجه می رسیم که نماد ها و نشانه ها همیشه در ذهن شهروندان حضور دارند و به آنها در ادراک شهر و در احراز هویشان کمک میکند. (گلچین، ۱۳۹۱: ۳) طباطبایی و حمتی (۱۳۹۲) در پژوهش خود تحت عنوان «بازشناسی عوامل مؤثر بر عناصر هویت بخش معماری ایرانی اسلامی (مسجد، بازار)»، به بررسی ویژگی های هویت در مساجد و رابطه مسجد، شهر، هویت و عوامل هویت بخش معماری سنتی ایران می پردازند. هویت یک فضا را مجموعه ای از نشانه ها، و هویت معماری سنتی ایرانی نشانگر اصول و ارزش های بنیادین و تأثیرات مبانی اعتقادی معماری ایرانی در دوران اسلامی در شکل گیری ساختار آن می باشد و نمادی از هنر و استعداد است. (طباطبایی و همتی، ۱۳۹۲: ۱)

مفهوم فضای شهری چیست؟

شهر مجموعه فرهنگی کالبدی است شکل گیری آن بر اساس نیاز ها، فعالیت ها و رفتارهای ساکنین آن بوده است. انسان ها بر اساس نیازهای فردی یا گروهی خودشان عمل می کنند الگوهای رفتاری خاص خود تعریف می کنند. شهر و فضاهای مختلف آن بستر یا ظرفی برای این گونه اتفاقات هستند. (پاکزاد، ۱۳۸۴: ۴۲) بخش مهمی از فعالیت های انسان در فضا اتفاق می افتد و این فضا به اندازه ی توده های ساختمانی نیروی سازماندهی مهمی در شهر دارند (alexander, 1987) این فضا می تواند به عنوان اصلی ترین خاستگاه بروز ایده و توجه به کالبد مطرح گردند. در فضای شهری است که زندگی اجتماعی در چهارچوب کالبدی خاص شکل میگیرد؛ مساجد نیز به عنوان مؤلفه های مهم فضای شهری در شهر های اسلامی می تواند نقش مهمی در رسیدن به این هدف ها داشته باشد. مساجد را به خاطر پیشینه قوی در زمینه عملکرد های اجتماعی و اهمیت کالبدی در شهر می توان به عنوان یک فضای شهری تأثیر گذار شناخت. (پایگاه تخصصی مسجد) زوکر فضای شهری را ساختاری سازمان یافته، واجد نظم به صورت کالبدی برای فعالیت های انسانی و استوار بر قواعد معین و روشن می داند؛ که این قواعد عبارتند از: ارتباط میان شکل و بدنه ی ساختمان های محصور کننده ی هم شکل و یکدست، با متنوع بودن آن ها، ابعاد مطلق بدنه ها نسبت به پهنا و درازای فضایی که در میان گرفته شده، و زاویه ی گذرها یا خیابان هایی که به میدان می رسند، و سرانجام موقعیت و محل بناهای تاریخی، آب نماها و قواره ها یا عناصر سه بعدی دیگر که می توان بر آن ها تأکید کرد. (توسلی و بنیادی، ۱۳۷۱: ۴۹) برونو زوی^{۱۳} فضا را ذات معماری می داند و بر اساس همین تعریف برای فضای شهری بیان میکند: «جایی که خیابان ها، میدان ها، پارک ها، زمین های بازی و باغ ها همگی فضاهایی خالی اند که محدود شده اند یا طوری تعریف شده اند که فضایی محصور پدید آورند، این همان فضای شهری است.» (madanipour, 1996: 10) در این تعریف هم بر عناصر مادی تأکید شده و به بعد معنوی و کیفی فضا و انسان توجه نشده است.

برخی نظرات، فضای شهری را فرآیندی اجتماعی - مکانی می دانند که تمام ساختمان ها، اشیاء، فضاهای محیطی و شهری و نیز افراد، رویدادها و روابط میان آن ها را در بر می گیرد. (نقی زاده، ۱۳۸۶: ۳۸۳) مثلاً کولکوهن فضای شهری به صورت زیر تعریف میکند:

فضای اجتماعی و فضای ساخته شده و مصنوع. فضای اجتماعی «تداعی های فضایی نهادهای اجتماعی» است که مورد مطالعه ی جامعه شناسان و جغرافی دانان است، اما چیزی که مورد توجه معماران است، مورفولوژی فضا است. به گفته ی وی این دیدگاه به دو رویکرد می انجامد: فرم را مستقل از کارکرد می دانند، کارکرد ها تعیین کننده ی فرم ها هستند و در ارتباط متقابل فرم و کارکرد است که دیدگاه دوم به دیدگاه جامعه شناسان و جغرافی دانان نزدیک است. (madanipour, 1996: 13) در یک تعریف این چنین آمده است که: فضای شهری مکان اصلی حوادث است که نقشی مهم در پیوند امروز و فردا دارد. این فضا مکانی برای آمد و شد در میان زمان است. فضای شهری دارای چهار عنصر اساسی زیر است:

ساکنان یا عابران، عناصر انسان ساخت (کالبدی یا فعالیتی)، روابط (میان افراد و عناصر یا میان عناصر) و زمان می باشد. (حبیبی و مقصودی، ۱۳۸۲) این تعریف به خاطر توجه داشتن به انسان و زمان در کنار عناصر دیگر شکل دهی نسبت به سایر تعاریف جامع تر است ولی باز هم ابعاد کیفی فراموش شده است.

¹³ Bruno Zevi

برخی دیگر فضایی دارای تعامل اجتماعی را فضای شهری دانسته اند؛ به گونه ای که سه شاخصه ی باز بودن فضا، عمومی بودن فضا و برقراری تعاملات اجتماعی در فضا را از ضروریات فضای شهری می دانند. (پاکزاد، ۱۳۸۴: ۸۴) در بعضی از تعاریف نیز فضای شهری را جایی دانسته اند که دارای ارزش باشد (توسلی و بنیادی، ۱۳۷۱: ۴۹ و ۵۲) بعضی دیگر با توجه به همین تعریف تعریف دیگری ارائه می دهند به اینگونه که: «شاید بهتر باشد که با اندکی تسامح، فضا مفهومی خنثا تلقی شود که ارزش های ادراکی و فرهنگی و معنوی و هویتی آن، مقام و منزلتش را به عنوان صفتی (مطلوبیت، معنویت، انسانی بودن، هویت داشتن، زیبایی، کیفی بودن و ...) تعیین نماید». مجموعه ای اتفاقات تاریخی، ذهنیات و خاطرات را که می توانند فضای شهری را به عنوان یک پدیده معرفی کنند به نحوی فضاهای جزئی در شهر و یا آنچه را که تاکنون فضای شهری نامیده شده است، تحت تأثیر قرار می دهند. (نقی زاده، ۱۳۸۶: ۵۴) علی دل زنده و همکاران (۱۳۹۳)، در پژوهشی تحت عنوان «بازتعریف مسجد و جایگاه آن در محوریت تعاملات اجتماعی، شهر اسلامی»، جهت تقویت روابط اجتماعی در محیط فرهنگی نخست به بررسی ساختار مسجد و کارکردهای آن در جهت تقویت روابط اجتماعی می پردازد و در فرایند طراحی شهری با ارائه ی راه کارهای مفهومی در پی کیفیتی است که باعث ارتقا حضور شهروندان در ساعات مختلف شبانه روز در بخش های مختلف مسجد دارد و یا راه کارهای کارکردی مساجد، نقش این مکان را به عنوان یک بخش از زندگی به نمایش بگذارند (دل زنده، ذوالفقار زاده و جباری، ۱۳۹۳: ۳)

تقسیم بندی فضاهای شهری

فضای شهری را می توان به چهار دسته ی فضاهای قدسی و ناقدسی، فضاهای عمومی، فضاهای کارکردی و فضاهای جغرافیایی تقسیم بندی کرد:

۱- فضاهای قدسی و ناقدسی

می توان گفت فضای عمومی به طور کلی نظم عمومی را به نمایش می گذارد. الیاده و دورکیم تقسیم عمومی جهان به پدیده های قدسی و ناقدسی تشریح میکنند، و از پایه های اساسی اندیشه ی دینی انسان در تفسیر انسان شناختی از آن به شمار می آید، در فضای شهر تجدید می شود. فضاها درجه های متفاوتی از تقدس یا عدم تقدس را دارند. برخی از آنها کاملاً هنجارمند هستند مانند فضاهای دینی (معبد، کلیسا، مسجد). برخی دیگر دارای جنبه ی مقدس محدودتری به نظر می رسند (قصر، کاخ و ...). برخی از فضاها در شرایط خاص «صحنه» میقدس را به وجود می آورند (جشن ها و اعیاد دینی، ملی و ...) برخی دیگر به خاطر حالت معنایی-نشانه ای دارای تقدس می شوند (بناهای یادبود، برخی محله های شهر و ...). در ابعاد تاریخی و حافظه ی جمعی تقدس یا عدم آن جاگرفته و می تواند بعدی از ابعاد شخصیا شهری را بسازد (فکوهی، ۱۳۸۳: ۲۴۳)

۲- فضاهای عمومی

هویت در شهر با ایجاد و تداعی «خاطرات عمومی» در شهروندان، تعلق خاطر و حس وابستگی را نزد آنان فراهم کرده و مفهوم شهروند را به معنای واقعی آن ارائه می دهد. هر تشری که در تاریخ هنر و معماری ماندگار شده است مخصوصاً در دوران معاصر، بدون داشتن هویتی معنوی، نتوانسته است جایگاهی مهم را به دست آورد. (آیوازیان، ۱۳۸۱: ۶۶) شهر ترکیبی از فضاهای خصوصی و فضاهای عمومی ست که به گونه ای پیچیده در یکدیگر تداخل یافته اند. فضاهای خصوصی (برخلاف شیوه ی زیست روستایی) در فاصله ای اندک از فضاهای عمومی قرار گرفته اند و به این ترتیب افراد می توانند به سرعت در این فضاها، جابه جا شوند. این حالت هم جنبه مثبت هم منفی دارد مثبت ازاین جهت که فرد می تواند با تصمیم خود وارد فضای عمومی بشود، اما جنبه ی منفی آن این است که فضای خصوصی نتواند در مقابل نفوذ فضای عمومی مقابله کند و افراد بر خلاف علاقه ی خود مجبور به تحمل فضای عمومی یا اثرات آن باشند (فکوهی، ۱۳۸۳: ۲۴۴). از بارز ترین عنصر هویت شهر اسلامی مساجد بوده است، مساجد از اصلی ترین عوامل هویت دهنده معنوی و ذهنی و کالبدی مجتمع های زیستی مسلمانان می باشد؛ که نه تنها در شکل و سیما، بلکه ویژگی هایی چون عملکردی بودن و مکان استقرار و مرکزیت به ظهور می رسد. مسجد به عنوان نماد شهری و بیانگر هویت در ساختار شهر است که نشا آن ها در ایجاد هویت بسیار مهم است به گونه ای که توسعه ی شهر های اسلامی متأثر از مسجد اصلی شهر بوده و به عنوان مهم ترین عنصر کالبدی در ساختار شهر اسلامی است. (پرهیزکاری، مرادی و نصراللهی، ۱۳۹۲: ۱)

۳- فضاهای کارکردی

فضاهای شهری را از لحاظ کارکردی می توان به چهار حوزه تقسیم کرد که طبعاً با یکدیگر روابطی پویا دارند: ۱. فضاهای مسکونی ۲. فضاهای کاری ۳. فضاهای گذران اوقات فراغت ۴. فضاهای حمل و نقل

این فضاها قابل عمل به صورت هم زمان هستند. فضاها در کنار کارکرد اصلی خود می توانند کارکرد های فرعی و همچنین انحرافات باشند. (فکوهی، ۱۳۸۳: ۲۴۵) مسجد اولین فضای معماری بود که در مدینه ساخته شد و از مصادیق بارز جامعه اسلامی شد و سبب نقش آفرینی اش در تمام عرصه های جامعه اسلامی، گسترش فرهنگ و تمدن اسلامی را در پی داشت، مسجد به عنوان یک مکان سیاسی و عبادی که مهم ترین تصمیمات اجتماعی در آن گرفته می شد مطرح بوده است. (جوان آراسته، ۱۳۸۶: ۱۳۸ و ۱۴۰)

۴- فضاهای جغرافیایی

شهر هار از لحاظ جغرافیای می توان به چند بخش تقسیم کرد، در محوری ترین بعد تقسیم بندی جغرافیایی شهر را به «مرکز» و «پیرامون» که در شهرها عموماً حومه نامیده می شود، تقسیم می کند. رابطه ی شهر و حومه متغیر است که در شهر های مختلف و در طول زمان می تواند بسیار متفاوت باشد. (فکوهی، ۱۳۸۳: ۲۴۶). زهرا خدایی و علی اکبر تقوایی (۱۳۹۰)، حاصل پژوهش خود را با عنوان «شخصیت شناسی شهر اسلامی»، این موضوع می دانند که: اصطلاح شهر اسلامی بیانگر مفهوم هویت ویژه فرهنگی، اجتماعی و تاریخی خاص ساکنان آن است. ویژگی های سرزمینی و جغرافیایی روی فضای کالبدی تأثر گذارند. (خدایی و تقوایی، ۱۳۹۰: ۱۰۳)

بُعد اجتماعی فضای شهری

میزان سازگاری فضاها با نیازهای افراد، فعالیت ها و رفتاری که در این فضاها انجام میشود می تواند معیاری برای سنجش سلامت و هماهنگی جامعه به شمار آید، به طور کلی جامعه ای که بتواند بستر مناسبی را برای ارضای نیازهای اعضای خود فراهم کند میتواند ادعای دارا بودن غنای فرهنگی کند (صیادیان، کاکایی و صالحی، ۱۳۹۴: ۱) مسجد با توجه به محیط کالبدی، فعالیت ها. تعاملات اجتماعی در قرارگاه رفتاری، معانی مختلف و با هویتی را ایجاد میکند که در حس مکان نمازگزاران مؤثر است. مهمترین متغیر های مساجد در دو دسته ی معانی و فعالیت می توان بررسی کرد. تجارب قبلی نیز در حس مردم به مسجد با اهمیت است. (فلاح، ۱۳۸۶: ۴۲) جیکوبز هویت را در رابطه با فعالیت ها و زندگی در خیابان های شهری از دیدگاه برنامه ریزی تعریف میکند. به عقیده ی او شهر ها امن تر، قابل زندگی تر و جذاب تر می شوند اگر خیابان ها ترکیب پیچیده ای از فعالیت های مختلف را در خود جای دهند. (Jacobs, 1961)

ویژگی های محیطی مسجد به عنوان یک فضای شهری

فضاهای شهری بستر بروز تعاملات اجتماعی هستند که باید با احیای مناسب به درستی استفاده شوند. با توجه به این موضوع فضاهای شهری چون صحن مسجد و حیاط آن، به عنوان فضای شهری کابردی چون ارتباط و دسترسی با گذرها و مسیر ها دارند. نظارت فضا در تمام اوقات در صورت امکان، نقش مدیریت می یابد. برگزاری آیین ها، مراسم ها در هر فضای شهری به خصوص صحن و حیاط مسجد در ارتقای حس مکان این فضاها و تقویت و ارتقای حیات شهری آنها را ایفا میکند. (گلچین، ۱۳۹۱: ۳) در شهر های اسلامی عنصر جدید مسجد به ساختار شهر ها اضافه شد و اولین دولت اسلامی در مسجد بنا شد. بنابر این مسجد به عنوان یکی از ویژگی های مهم شهر اسلامی است (Raymond, 1984: 412). با توجه به مطالعات انجام شده در زمینه نظریه های کیفیت محیط، فضاهای شهری و زمینه های تاریخی مساجد و ویژگی های آن؛ می توان نقش مساجد را در زمینه ارتقا کیفی محیط در شهر اسلامی به دو بخش کلی تقسیم کرد: الف) مسجد و ویژگی های کالبدی تاثیرگذار بر کیفیت محیط ب) مسجد و ویژگی های فرهنگی، اجتماعی تاثیرگذار بر کیفیت محیط.

بر اساس نظر مامفورد: «معنای بنیادین فیزیکی وجود یک شهر، وجود مکان های ثابت، سرپناه های پایدار، تسهیلات دایم برای مجالسات، مبادلات و انبارسازیست؛ معنای اصلی اجتماع نیز، تقسیم کار اجتماعی است که منحصراً به کار زندگی اقتصادی نمی آید، بلکه در روندهای فرهنگی نیز نقشی دارد. بنابراین شهر فوق به معنای تمام خود، یک شبکه جغرافیایی، یک سازمان اقتصادی، یک روند تشکیلاتی، تأثیری از کنش های اجتماعی و یک نماد زیبایی شناختی از یگانگی جمعی است.» (Mumford, 2003)

جایگاه مسجد در فضای شهری

گزاویه پلانول^{۱۴} مسجد، بازار و حمام عمومی را فضای شهری نام برده و از ویژگی های شهر های اسلامی و قرون وسطی معرفی میکند. جی وان گرنهام^{۱۵} تاریخ اجتماعی شهر اسلامی را به عنوان ساختار سلسله مراتبی فضای خصوصی و عمومی و فعالیت های مذهبی و بازرگانی تبیین کرد. عادل ای اسماعیل^{۱۶} حیاط خانه را به عنوان واقعیت فضایی عرب معرفی کرده و ماهیت اولیه این نوعاز واحد های مسکونی را نادیده گرفته است. این نویسندگان معنای صحیح شهر اسلامی را رد کرده اند. دیدگاه های گرنهام و دیلانول از این نظر خطناک است که آنها تفسیری رمیکند که ممکن است تنوع فرهنگی موجود در شهر های مختلف اسلامی مشخص نکند و همچنین آنها مشارکت مذهب و اسلام با شهر را در نظر نمی گیرند. (Kahera, 1997: 7). در بنای مساجد در طول تاریخ رعایت برخی از مؤلفه های معماری به عنوان مسأله اصلی طرح مسجد حائز اهمیت بوده است؛ به گونه ای که صاحب نظران بسیار بر این نکته تأکید کرده اند.. (Nasr, 1987: 181 & 182) در فرهنگ اسلامی مسجد علاوه بر مکانی برای عبادت به صورت مجمع و محل رسیدگی به بسیاری از اخلاقات و همچنین برگزاری برخی مراسم، همواره مورد توجه قرار گرفته است. در حقیقت می توان گفت مسجد مجموعه ای از هنر هاست که بر روی هم، فضا و مکانی خاص را پدید آورده است. در معماری ساجد به تزئین توجه ویژه ای شده است و می توان گفت مسجد اولین جایگاه تجلی هنر اسلامی می باشد. مسجد در شهر اسلامی به عنوان یک عنصر بسیار مهم و تعیین کننده می باشد، هر شهر یک مسجد جامع و هر محله نیز چند مسجد داشته است. (پیرنیا و معماریان، ۱۳۹۰: ۵)

¹⁴ Gzavyh Planovl

¹⁵ Jay Van Gronbam

¹⁶ Adel E Ismail

نتیجه گیری

مسجد علاوه بر دارا بودن شرایط فضای شهری اعم از عمومی بودن، باز بودن و اجتماعی بودن، دارای یک سری شرایطی می باشد که آن را علاوه بر نقش پذیری آن به عنوان فضای شهری موفق، به یک فضای روحانی که حس تعلق مکانی به افرادی که در آن هستند، می بخشد. مسجد بعد از ورود اسلام به ایران نه تنها به عنوان یک عبادتگاه در جامعه اجتماعی ایران نقش ایفا نموده است، بلکه گاهی در نقش سیاسی و حکومتی و گاهی در نقش محل تجمع و اعتراضات بوده است چرا که مردم مسجد را متعلق به خود می دانستند و در واقع می توان جایگاه مسجد در زندگی جمعی ایرانیان را به عنوان مکان دوم پس از خانه تلقی کرد که این حس تعلق همچنان در بین مردم وجود دارد. مراسمات، تصمیمات مهم و گردهمایی های مردم یک محل در مسجد محله و بصورت گسترده تر در گذشته در مساجد جامع و مرکزی شهرها، نمونه های بارزی از تاثیر گذاری عمیق مسجد بر مردم می باشد. با توجه به لزوم وجود مساجد و به فراموشی سپرده شدن سنت ها و فرهنگ هایی که ارتباط دهنده مسجد و مردم بوده است، تنها پیشنهادی که ارائه آن ضرورت دارد احیا مسجد و بازگردانی فرهنگ تجمع همگانی به مسجد می باشد. مسجد که امروزه به یک مکان عبادی صرف تبدیل شده است باید جایگاه خود را در میان عناصر شهری باز یابد و فعال شود. شرط موفقیت این باز زنده سازی فرهنگی در مساجد، افزایش حضور جوانان و ایجاد انگیزه و پاتوق های جمعی می باشد. برای رسیدن به این مهم، مجموعه راهبرد هایی لازم می باشد که ضمن نیاز به درگیری مراکز فرهنگی و علمی و اقتصادی مانند حوزه های علمیه، بسیج مردمی، اداره آموزش و پرورش، دانشگاه ها و مراکز پژوهشی، اداره اوقاف، ستاد اقامه نماز، سازمان تبلیغات اسلامی و شوراهای شهر و شهرداری ها در جهت پیشبرد گام های عملیاتی می باشد. این کمیته پیشنهادی از بی هدفی و پراکندگی در اجرای برنامه ها جلوگیری می کند و با توجه به شهر ها و با مطالعه در خصوص جامعه شناسی محلی به تبیین ساینست های مورد نیاز در مساجد می پردازد.

راهبرد هایی که در این پژوهش برای احیا و افزایش نقش اجتماع گرایی مسجد پیشنهاد می شود:

- ۱- برخورد اخلاق مدار و مناسب متولیان مسجد با مردم (اعم از امام جماعت، هیئت امناء، خادمان و ...)
- ۲- عدم ایجاد مزاحمت برای همسایه های اطراف مسجد (رعایت حقوق همسایگی)
- ۳- گره گشایی و حل مشکلات محله یا منطقه حوزه نفوذ در مسجد
- ۴- پیشگیری و حل مشکلات آسیب های اجتماعی از قبیل اعتیاد، دزدی و ...
- ۵- برگزاری کلاس های مورد نیاز جهت افزایش آگاهی و توانمندی های عمومی
- ۶- نقش پذیری به عنوان مرکز محله
- ۷- در نظر گرفتن محلی برای تفریح و بازی کودکان و نوجوانان
- ۸- تأمین پارکینگ برای مسجد

شبه راهبرد های گفته شده از دهه هفتاد در حال اجرا بوده است اما به واسطه ضعف در ساختار مدیریتی و عدم اجرای درست، منظم و هدفمند برنامه ها، موثر واقع نشدند. راهبردهای گفته شده بروزرسانی شده اند و قابلیت اجرایی دارند اما در خصوص آسیب شناسی در اجرای آن نیاز به پژوهش هایی در این زمینه می باشد که می تواند به عنوان موضوعی برای پژوهش های بعدی قرار گیرد.

منابع

- آیوازیان، سیمون، (۱۳۸۱)، "زیبا شناسی و خاستگاه آن در نقد معماری"، مجله هنر های زیبا.
- دینوری، ابوحنیفه (۱۳۸۳)، اخبار لا اطوال. ترجمه محمود مهدوی دامغانی. تهران: نشر نی.
- اعتضادی، لادن، (۱۳۷۷)، "نقش مسجد در ساختار شهرهای مسلمان نشین". نشریه صفه.
- اعظمی، هادی، مرتضی رضوی نژاد، و علی رضایی مقدم، (۱۳۹۳)، "مقایسه تطبیقی پراکنش فضایی مساجد با توجه به مولفه های شهر اسلامی (نمونه موردی: مناطق ۵ و ۱۱ شهرداری مشهد)". شهر پایدار.
- افراد، کاظم، و بهناز امین زاده (۱۳۹۶)، "تحلیلی بر استفاده از منابع دینی در تحقیقات حوزه شهرسازی اسلامی". فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی.
- امیرحسین ذکرگو، (۱۳۸۰)، سیر هنر در تاریخ. تهران: سازمان پژوهش های فرهنگی.
- ایازی، سید علی نقی، (۱۳۸۷)، "تبیین اندیشه اسلامی پیرامون شهر و شهرنشینی با تأکید برمتون دینی". نخستین همایش آرمان شهر اسلامی دانشگاه اصفهان. اصفهان.
- بابانیا، محمد باقر، (۱۳۷۷)، "در سایه سار مسجد". ماهنامه کوثر.

- بحرینی، سید حسین، (۱۳۷۷)، فرآیند طراحی شهری. تهران: وزارت مسکن و شهرسازی.
- ، (۱۳۸۵)، مبانی نظری و فرآیند طراحی شهری. تهران: وزارت مسکن و شهرسازی.
- پرهیزکاری، حدیث، ابراهیم مرادی، و نازنین نصراللهی، (۱۳۹۲)، "مقاله نقش مسجد در ایجاد هویت ایرانی-اسلامی." اولین همایش ملی معماری، مرمت، شهرسازی و محیط زیست پایدار. تهران.
- پیرنیا، محمدکریم، و غلامحسین معماریان، (۱۳۹۰) آشنایی با معماری اسلامی ایران. تهران: سروش دانش.
- تقوایی، سید حسین، (۱۳۹۱)، از سبک تا هویت در معماری. تهران: پردیس هنرهای زیبا.
- توسلی، محمود، و ناصر بنیادی، (۱۳۷۱)، طراحی فضای شهری. تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران.
- جعفریان ثمرین، حامد، شلاله قهری، نازنین نودری اسبمرز، و الیاس حاتمی مرزوق، (۱۳۹۲)، "تحلیل و بررسی جایگاه مسجد به عنوان نمادی از شهر ایرانی-اسلامی." اولین کنفرانس معماری و فضاهای شهری پایدار. مشهد: گروه پژوهش های کاربردی پرمان.
- جوان آراسته، حسین، (۱۳۸۶)، "کارکرد مسجد در حکومت نبوی." فصلنامه علمی - پژوهشی حکومت اسلامی.
- حبیبی، سید محسن، و ملیحه مقصودی، (۱۳۸۲)، مرمت شهری. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- حبیبی، محسن، (۱۳۸۷)، شار تا شهر. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- خدایی، زهرا، و علی اکبر تقوایی، (۱۳۹۰)، "شخصیت شناسی شهر اسلامی؛ با تاکید بر ابعاد کالبدی شهر اسلامی." فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی.
- خلیل بن احمد، (۱۳۶۷)، کتاب العین. تحریر محسن آل عصفور. ترجمه مهدی مخزومی و ابراهیم سامرائی. المجلد ۱. قم: موسسه دار الهمجره.
- دل زنده، علی، حسن ذوالفقار زاده، و سهیل جباری، (۱۳۹۳)، "بازتعریف مسجد و جایگاه آن در محوریت تعاملات اجتماعی، شهر اسلامی." اولین کنفرانس ملی شهرسازی، مدیریت شهری و توسعه پایدار. تهران: موسسه ایرانیان، انجمن معماری ایران.
- سلطانزاده، حسین، (۱۳۶۷)، مقدمه ای بر تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران. تهران: امیرکبیر.
- شریف زاده، عبدالمجید، محمد ابوذری، و احمد تهرانی مقدم، (۱۳۸۰)، آشنایی با میراث هنری و فرهنگی ایران: دوره پیش دانشگاهی: رشته هنر. تهران: سازمان پژوهش های فرهنگی.
- شیدا باقری بهشتی، (۱۳۸۵)، هویت شهرهای جدید. تهران: شرکت عمران شهرهای جدید.
- صبری، سهیل، و زهرا مشارزاده مهرابی، (۱۳۸۵)، "جایگاه هویت در شهرهای جدید." مجموعه مقالات هویت شهرهای جدید، وزارت مسکن و شهرسازی و شرکت عمران شهرهای جدید.
- طباطبایی، سیده زینب، و محمدمهدی همتی، (۱۳۹۲)، "بازشناسی عوامل مؤثر بر عناصر هویت بخش معماری ایرانی-اسلامی (مسجد، بازار)." اولین همایش ملی جغرافیا، شهرسازی و توسعه پایدار. تهران: انجمن محیط زیست کومش، دانشگاه صنعت هوایی.
- عبدالرحمن بن علی ابن جوزی، (۱۳۷۱)، المنتظم فی تاریخ الملوك و الأمم. تحریر عطا، محمد عبدالقادر: زرزور، نعیم: عطا، مصطفی عبدالقادر. المجلد ۱۲. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- عطایی همدانی، محمدرضا، مهدی حمزه نژاد، و عبدالحمید نقره کار، (۱۳۹۰)، "بررسی و الگوشناسی مکان یابی مساجد عصر نبوی درمدینه (مقدمه ای برای دستیابی به اصول مکان یابی مسجد در شهر اسلامی)." فصلنامه باغ نظر.
- علیزاده، هوشمند، و کیومرث حبیبی، (۱۳۹۰)، "عوامل شکل دهنده شهرهای اسلامی - تاریخی مسلمانان." فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی.
- غلامرضا حقیقت نائینی، (۱۳۸۷)، "نقش متقابل مسجد و شهر از دیدگاه شهرسازی (مطالعه موردی بافت کهن شهر نائین)." مجموعه مقالات همایش معماری مسجد: گذشته، حال، آینده. تهران: انتشارات دانشگاه هنر.
- فکوهی، ناصر، (۱۳۸۳)، انسان شناسی شهری. تهران: نشر نی.

فلاح، محمد صادق، (۱۳۸۶)، "نقش طرح کالبدی در حس مکان مسجد." هنرهای زیبا.

کلینی رازی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، (۱۳۷۵)، اصول کافی. تحریر محمد جواد مصطفوی. المجلد ۲. تهران: ولیعصر.

کیانی، محمد یوسف، (۱۳۶۵)، نظری اجمالی به شهرنشینی و شهرسازی در ایران. تهران: هواپیمایی جمهوری اسلامی ایران (هما).

گلچین، رویا، (۱۳۹۱)، "بررسی نمادها در اجزای مساجد بصورت نمادین نمونه موردی: مسجد جامع کرمان." همایش ملی معماری و شهرسازی ایرانی - اسلامی. مشهد: موسسه آموزش عالی خاوران.

محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه، قمی (شیخ صدوق)، (۱۳۸۳)، علل الشرائع. المجلد ۲. قم: مکتب الحیدریه.

محمد حسین بن علی السیوطی، (۱۳۹۰)، تاریخ واسط در اسط در اسطه الفکریه خلال العصر العباسی. بیروت: مؤسسه مصر مرتضی للكتاب العراقی.

محمد کریم پیرنیا، (۱۳۸۳)، سبک شناسی معماری ایران. تهران: نشر معمار.

مشهدی زاده دهاقانی، ناصر، (۱۳۸۳)، تحلیلی از ویژگی‌های برنامه ریزی شهری در ایران. تهران: دانشگاه علم و صنعت.

مهدی صیادیان، احسان کاکایی، و علی صالحی، (۱۳۹۴)، "کیفیت حضور انسانی در میادین شهری و علل تنزل جایگاه آن در شهرهای امروزی (نمونه موردی: میدان آزادی کرمانشاه)." اولین کنفرانس سالانه پژوهش‌های معماری، شهرسازی و مدیریت شهری. یزد: موسسه معماری و شهرسازی سفیران راه مهرازی.

میرزا حسین النوری الطبرسی، (۱۳۶۶)، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل. تحریر حسین بن محمد تقی نوری. المجلد ۷. قم: موسسه آل البيت (ع).

نقی زاده، محمد، (۱۳۸۶)، ادراک زیبایی و هویت شهر در پرتو تفکر اسلامی. اصفهان: سازمان فرهنگی، تفریحی شهرداری اصفهان.

وبسایت پایگاه تخصصی مسجد. <http://www.masjed.ir/fa/article/219>

Abu-Lughod, Janet L. ۱۹۸۷. "The Islamic City--Historic Myth, Islamic Essence, and Contemporary Relevance." International Journal of Middle East Studies (Cambridge University Press) . ۱۵۵-۱۷۶

alexander, christopher. ۱۹۸۷. a new theory of urban design. New York: oxford university press.

Ben-Hamouche, Mustapha. ۲۰۰۹. "Complexity of urban fabric in traditional Muslim cities: Importing old wisdom to present cities." Urban Design International . ۲۲-۳۵

Burckhardt, Titus . ۲۰۰۹. Art of Islam: Language and Meaning. Edited by seyed hossein Nasr. India: Bloomington: World Wisdom.

Jacobs, Jane . ۱۹۶۱. The Death and Life of Great American Cities. New York: Vintage book.

Kahera, Akel Ismail. ۱۹۹۷. "Building, Dwelling and Reasoning: A Discourse on Maliki Legal Practice and the Ordering of Habitat in the Medieval Maghrib." Princeton University.

Kazerooni, Farry . ۲۰۰۹. Persian Gulf Islamic architecture. Tehran : Rahnama Press.

Krier, Rob. ۱۹۷۹. urban space. london: academy edition.

madanipour, ali. ۱۹۹۶. Design of urban space: An Inquiry into a Socio-Spatial Process. New Jersey: Wiley.

Mumford, Lewis. ۲۰۰۳. The City Reader ۳rd edition. Edited by Richard T. LeGates and Frederick Stout. London: Routledge: Cambridge University Press.

Nasr, seyed hossein. 1987. Islamic Art and Spirituality. New York: State University of New York Press.

Raymond, André . ۱۹۸۴. "The Great Arab Cities in the ۱۶th-۱۸th Centuries: An Introduction." International Journal of Middle East Studies (New York University Press) . ۴۱۱-۴۴۲

Steele, Fritz . ۱۹۸۱. The sense of place. Boston: CBI Publishing.